

M. RUDŽĪTE

TAGADNES FORMAS AR *-Ņ-* DAŽĀS LATGALES IZLOKSNĒS

Latviešu valodas izloksnēs ir vēl daudz neizpētītu parādību. Viena no tādām ir arī savdabīgā tagadne ar *-Ņ-*, kas konstatēta dažās Latgales izloksnēs.

Līdz šim augšzemnieku izloksnēs bija pazīstamas tagadnes formas ar *-l⁻¹*, kamēr formas ar *-Ņ-* bija zināmas dažiem verbiem Naujenes izloksnē. J. Endzelīns tās min, runājot par tagadnes *no*-celma ieviešanos citu celmu vietā. Viņš raksta: „Pēc šās formas (*mīeznu* vai **mīznu*) parauga tad varbūt tālāk arī tādas formas kā *skutnu* (*skutu* vietā..), *vemnu*, *slāpnu*², *gruobnu* (*vemju*, *slēpju*, *grābju* vietā..) Krāslavā FBR XII 39, daudzsk. 1. p. *šitņom*, *ptyukņom* un pat *čieršņom* (sal. *cieršu*.. *cērtu* vietā), *džieržņom* (sal. *dziržu*..), ko autors dzirdējis no kāda naujenieša (blakus *vadam*, *pļauņam*, *radzom*, *l'īnom* un — no kādas citas personas — *cārtam*, *džierdim*, *kaunaņēs*); par *Ņ* sal. daudzsk. 1. p. *kauņimēs* turpat un *auņu* 612. § d, tāpat arī 3. p. *mīžņi* 628. §.“²

Plašā novadā ir sastopami *no*-celmi tiem I konjugācijas verbiem, kam saknē ir divskanis *au*, retāk cits kāds divskanis vai garš patskanis³. Bet Krāslavā tagadnes formas ar *-n-* ir vēl citos verbos. Silavas un Ļudvikavas sādžas iedzīvotāju runā, piem., konstatētas tagadnes formas ar *-n-*:

a) *o*-celma vietā: *pierknu*⁴ ‘pērku’, *vālknu* ‘velku’, *l'iknu* ‘lieku’, *āizmīgnu* ‘aizmiegu’, *drabnu* ‘drebu’, 3. p. *takny* ‘tek’, *suōknu* ‘sāku’, *skutnu* ‘mizoju; skuju’, *rēinu* ‘riju’, *sytnu* ‘situ’;

b) *o*-celma ar *n* infiksu vietā: *klupnu* ‘klūpu’, *krēitnu* ‘krītu’, *l'ēipnu*: *l'ēipstu* ‘līpu’;

c) *sto*-celma vietā: 3. p. *mīerkny* ‘mirkst’, *sluōpnu* ‘slāpstu’;

d) *io*-celma vietā: *stūmnu* ‘stumju’, *gryūžnu* ‘grūžu’, *pūšnu* ‘pūšu; elpoju’, *vemnu* ‘vemju’, 3. p. *gremny* ‘sten’, *šepnu* ‘ziežu’, *sprīžnu* ‘spriežu’, *grīžnu* ‘griežu’,

¹ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, 787–790.

² Turpat, 750–751, 392. parinde.

³ Turpat, 748–749.

⁴ Te un turpmāk salikuma vienkāršošanas labad aiz augšzemnieku izloksņu formām ar krītošo intonāciju nav virs līnijas rakstīts divnieks, lai rādītu krītošās un stieptās intonācijas sakritumu šai novadā, *pierknu*² vietā rakstīts *pierknu*.

stīpnu 'stiepjū', *kńibnu* 'kniebju', *vībnūs* 'viebjos', *škībnūs* 'šķiebjos', *šīpnu* 'atņirdzu zobus', *s'vīžnu* 'sviežu', *pl'iešnu* 'plēšu', *rāušnu* 'raušu', *aūžnu* 'aužu', *snāužnu* 'snaužu', *spraūžnu* 'spraužu', *laužnu* 'laužu', *maūnu* 'peldu', *pļāunu* 'pļauju', *ūrbnu* 'urbju', *kūžnu* 'kožu', *kašnu* 'kašu, roku', *gluōbnu* 'glābju', *gruōbnu* 'grābju', *kuōpnu* 'kāpjū';

e) *i*-celma vietā: *žieržnu* 'dzirdū', *šiežnu* 'sēžu', *raūžnu* 'raudu', *stūoynu* 'stāvu'.

Uzmanību saista fakts, ka *no*-celma tagadne Krāslavā nav konstatēta II konjugācijas verbiem un *ā*-celmiem.

Ka *no*-celmi var tālāk pārvērsties *jo*-celmos, rāda kursisko izlokšņu formas *sieņu* 'sienu', *auņu* 'aunu', *brieņu* 'brienu', un citas (Lvg 747 – 750). Latvijas rietumizlokšņu vienā daļā pēc *jo*-celmu parauga pārveidota tagadnes forma arī *o*-celmiem, kam saknē *n* priekšā ir *i*, piem., *miņu* 'minu', *piņu* 'pinu', *šķiņu* 'šķinu', *tiņu* 'tinu', *triņu* 'trinu' (Lvg 739 – 741).

Naujenes *čieršņom* u. c. tādējādi būtu formas ar vairāku tagadnes celmu elementiem. Izvaltas un Naujenes tagadnes formas ar *-ŋ-* tiešām atbilst Krāslavas izlokšnes tagadnei ar *-n-*. Un par *jo*-celma ieviešanos to tagadnes celmu vietā, kam nav kādas noteiktas nozīmes, ir jau rakstīts⁵. Taču nenoskaidrots paliek jautājums par to, kas stimulējis ārkārtīgi plašo *no*-celma ieviešanos citu celmu vietā Krāslavas apkaimē. Bez tam jāmin vēl arī tas, ka ir starpība veco un šo jauno *no*-celmu konjugēšanā.

Seno *no*-celmu *aut* loka šādi:

1. p. <i>àunu</i>	<i>àunu</i>
2. p. <i>àun'</i>	<i>àun'</i>
3. p. <i>àun</i>	<i>àun</i>
1. p. <i>àunòm</i>	<i>àunòm</i>
2. p. <i>àunít'</i> (Izvaltā, Naujenē);	<i>àunít'</i> (Krāslavā).

Jaunajās tagadnes formās ar *-n-* resp. *-ŋ-* vērojami it kā divi tipi. Ja sakne beidzas ar lūpeni, *-n-* resp. *-ŋ-* ir visu personu formās. Citiem verbiem viensk. un daudzsk. 2. personā *-n-* resp. *-ŋ-* parasti nav.

1. p. <i>greŋņu</i> 'stenu'	<i>gruōbnu</i> 'grābju'
2. p. <i>greŋni</i>	<i>gruōbni</i>
3. p. <i>greŋni</i>	<i>gruōbny</i>
1. p. <i>greŋņam</i>	<i>gruōbnòm</i>
2. p. <i>greŋnít'</i> (Izvaltā, Naujenē);	<i>gruōbnít'</i> (Krāslavā);

⁵ Lvg 764–765 līdz ar literatūru.

1. p. <i>p̃yus̃ņnu</i> 'pūšu',	<i>raužņnu</i> 'raudu',	<i>l'ikņnu</i> 'lieku'
2. p. <i>p̃yut'</i>	<i>raût'</i>	<i>l'ic</i>
3. p. <i>p̃yus̃: p̃yus̃ņi</i>	<i>raût'</i>	<i>l'ik</i>
1. p. <i>p̃yus̃ņām</i>	<i>raužņām</i>	<i>l'ikņām</i>
2. p. <i>p̃yut'it'</i>	<i>raûd'it'</i>	<i>l'icit'</i> (Izvaltā, Naujenē);
1. p. <i>p̃yus̃ņnu</i> 'pūšu'	<i>þierknu</i> 'pērku'	<i>l'iknu</i> 'lieku'
2. p. <i>p̃yut'</i>	<i>þierc</i>	<i>l'ic</i>
3. p. <i>p̃yus̃: p̃yus̃ņny</i>	<i>þierkny</i>	<i>l'ik: l'ikny</i>
1. p. <i>p̃yus̃ņòm</i>	<i>þierknom</i>	<i>l'iknòm</i>
2. p. <i>p̃yut'it'</i>	<i>þiercít'</i>	<i>l'icit'</i> (Krāslavā).

Tagadnes formas ar *-ņ-* Izvaltā un Naujenē ir visiem tiem tagadnes *jo*-celmiem, kam sakne beidzas ar lūpeni, piem., *stumņnu* 'stumju', *ūrbņnu* 'urbju', *vemņnu* 'vemju', *grēmņnu* 'stenu', *t'epņnu* 'ziežu', *grebņnu* 'grebju', *škībņūs* 'šķiebjos', *stīpņnu* 'stiepju', *knībņnu* 'kniebjū', *ýibņūs* 'viebjos', 3. p. *šipņās* 'atņirdz zobus', *gluóbņnu* 'glābju', *gruóbņnu* 'grābju', *kuópņnu* 'kāpju'.

Arī citu celmu vārdiem, kam saknes beigās ir lūpenis, konstatēta tagadne ar *-ņ-*, piem., *čierpņnu* 'cērpu', *tupņnu* 'tupu', *klupņnu* 'klūpu', *drabņnu* 'drebu', *klabņur* 'klabu', *stuoņnu* 'stāvu'.

Tagadnes formas ar *-ņ-* mēdz būt arī vārdiem, kam tagadnē saknes beigās izveidojies šņācenis, piem., Izvaltā *svížņnu* 'sviežu', *mešņnu* 'metu' *raužņnu* 'raudu', *pl'iēšņnu* 'plēšu', *grížņnu* 'griežu', *gryúžņnu* 'grūžu', *spriežņnu* 'vērpju', *driekšņnu* 'plēšu', *rišņnu* 'metu, riešu; *ýiekšņnu* 'skaļi blāuju', Naujenē bez tam vēl *žížņnu* 'dziedu', *aúžņnu* 'aužu', *laižņnu* 'laižu', *kúžņnu* 'kožu'.

Tagadnes formas ar *-ņ-*, kam blakus nereti pat vienas un tās pašas personas runā ir arī formas bez *-ņ-*, reģistrētas vēl citiem vārdiem, piem., *þierkņnu* 'pērku', *skutņnu* 'mizoju, skuju', *aizmīgņnu* 'aizmiegu' Izvaltā un Naujenē, 3. p. *tierpņi* 'tirpst' *mierkņi* 'mirkst', *smilkņi* 'smilkst', Naujenē, *perņūs* 'peros', 3. p. *svilšņi* 'svilst', *reji: reini* 'rej', *suókņnu* 'sāku', *aúņnu* 'augu', 3. p. *kolst: kalšņi* 'kalst', *atl'ikņi* 'atliek', *sytņnu: sytu* 'situ', *takņnu: taku* 'teku' Izvaltā.

Izlokšņnu runātāji savas tagadnes formas ar *-ņ-* izjūt par neliterārām un cenšas no tām vairīties. Tāpēc var būt, ka nemākslotā runā formu ar *-ņ-* ir vairāk nekā izdevies konstatēt patlaban.

Tagadnes formas ar *-ņ-* Izvaltā un Naujenē nav konstatētas senajiem *no*-celmiem, *ā*-celmiem un II konjugācijas vārdiem.

Ja atzīstam, ka Izvaltas un Naujenes tagadnes formas ar *-ņ-* ir tālāki jauninātu *no*-celmu pārveidojumi, rodas jautājums, kā raudzīties uz Vīpes adjektīvu *zemņains*

'zemjains' (Lvg 173, 71. parinde), divdabi *gluôbņams* 'glābjams' Kapiņos (VLI), 3. p. rōpņās 'rāpjas' Dignājā (VLI).

Otrs novads Latgalē, kurā arī sastopamas tagadnes formas ar *-ņ-*, ir Ludzas tuvumā – Nirza. Nirzā formas ar *-ņ-* ir paralēlformas tagadnei ar *-/-*, arī veidojuma ziņā tās pilnīgi turas kopā. Tagadnes formas ar *-ņ-* resp. *-/-* Nirzā ir iespējamās visiem verbiem. Formām ar *-ņ-* resp. *-/-* blakus lietojamās latviešu valodai parastās formas izlokšnes runātāji izjūt par ko izlokšnei ne īsti piederīgu, jaunu. Tās parasti lieto cilvēki, kas gājuši skolās.

Vairumam primāro verbu vokālisms tagadnē ar *-ņ-* resp. *-/-* saskan ar infinitīva celma vokālismu. Piemēri: inf. *čierpt'*, tag. *čierbņū : čierbļū : cārpu* 'cērpu'; inf. *viļkt'*, tag. *viļgņū : viļgļū : vālku* 'velku'; inf. *l'ikt'*, tag. *l'igņū : l'igļū : l'iku* 'lieku'; inf. *šākt'*, tag. *šegņū : šegļū : sazu* 'sedzu'; inf. *krišt'*, tag. *križņū : križļū : krēitu* 'krītu'; inf. *byūt'*, tag. *býņņū : byņļū : bynu : býūnu : asmu : asu* 'esmu' u. tml.⁶

Daļai primāro verbu infinitīva un tagadnes celma vokālisms tomēr atšķiras. Vispirms tas vērojams *o*-celmos, kam infinitīvā ir *-ei-* no *-ī-*, piem., inf. *peit'*, tag. *piņņū : piņļū : pynu* 'pinu'; inf. *škeit'*, tag. *škiņņū : škiņļū : škinu* 'šķinu'; inf. *t'eit'*, tag. *t'iņņū : t'iņļū : tynu* 'tinu'; inf. *trēit'*, tag. *triņņū : triņļū : trynu* 'trinu'; inf. *yeit'*, tag. *yiņņū : yiņļū : vynu* 'viju'⁷. Infinitīva un tagadnes vokālisms atšķiras arī *o*-celmos, kam infinitīvā ir *-ī-* no *-ie-*, piem., inf. *l'it'*, tag. *l'eīņū : l'eīļū* 'leju'; inf. *rit'*, tag. 3. p. *rēiņa : rēiļa* 'rej'; inf. *s'mūt'is*, tag. *s'mēinūs : s'mēiļūs* 'smejās'.

Sekundārajiem verbiem infinitīvā un tagadnē ar *-ņ-* resp. *-/-* nesaskan piedēkļa zilbes vokālisms. Verbiem ar infinitīva izskaņu *-uôt'* : *-ût'* tagadnē *ņ* resp. *ļ* priekšā ir divskanis *-oi-*, piem., inf. *raūduôt' : raūdût'*, tag. *raūdòiņū : raūdòiļū : raūžņū : raūžļū* 'raudu'; inf. *runuôt' : runût'*, tag. *runòiņū : runòiļū : runoju* 'runāju'. Verbiem ar infinitīva izskaņu *-ât'*, tagadnē *-ņ-* resp. *ļ* priekšā ir divskanis *-ei-*, piem., inf. *làižât'*, tag. *làižēiņū : làižēiļū : làižu* 'laizu'; inf. *t'ecât'*, tag. *t'ecēiņū : t'ecēiļū : taku* 'teku'; inf. *mekl'ât'*, tag. *mekl'eīņū : mekl'eīļū : mekl'eju* 'meklēju'.

Ieskatam par tagadnes formām Nirzas izlokšnē sniegsim dažu verbu paradigmas.

peit' 'pīt'

aut' 'aut'

1. p. *piņņū : piņļū : pynu*;

auņņū : auņļū : aunu

2. p. *piņņi : piņļi : piń*;

auņņi : auņļi : auń

3. p. *piņņa : piņļa : pyn*;

auņņa : auņļa : aun

1. p. *piņņom : piņļom : pynom*;

auņņom : auņļom : aunom

2. p. *piņņot : piņļot : pynot*;

auņņot : auņļot : aunot

⁶ Par troksneņu balsīgumu *-/-* priekšā Lvg 788.

⁷ Tagadnes formas *pynu*, *šķīnu*, *tynu*, *trynu*, *vynu* tikpat kā nelieto, jo fonētiski saskan ar pagātni.

l'èist' 'līst'

1. p. *l'èižnu : l'èižļu : l'èinu;*
2. p. *l'èižņi : l'èižļi : l'èiņ;*
3. p. *l'èižņa : l'èižļa : l'èin;*
1. p. *l'èižņom : l'èižļom : l'èinom;*
2. p. *l'èižņot : l'èižļot : l'èinot;*

jiûkt' : jûkt' 'jûgt'⁸

1. p. *jiûgņu : jiûgļu : jiûžu;*
2. p. *jiûgņi : jiûgļi : jiûc;*
3. p. *jiûgņa : jiûgļa : jiûc;*
1. p. *jiûgņom : jiûgļom : jiûzom;*
2. p. *jiûgņot : jiûgļot : jiûzot;*

ît' 'iet'

1. p. *îņņu : îņļu : îmļu : îmu : îd'ļu*
2. p. *îņņi : îņļi : îmļi : îmy : îd'ļi*
3. p. *îņņa : îņļa : îmļa : ît : îd'ļa*
1. p. *îņņom : îņļom : îmļom : îmom : îd'ļom*
2. p. *îņņot : îņļot : îmļot : îmot : îd'ļot.*

mās't' 'mest'

- mēžņu : mēžļu : matu*
mēžņi : mēžļi : māt'
mēžņa : mēžļa : mat
mēžņom : mēžļom : matom
mēžņot : mēžļot : matot

las'ât' 'lasīt'

- losu : lašèiņu : lašèiļu*
losy : lašeiņi : lašeiļi
losa : lašeiņa : lašeiļa
losom : lašeiņom : lašeiļom
losot : lašeiņot : lašeiļot

Izteikties par to, kā radušās Nirzas, Izvaltas un Naujenes tagadnes formas ar *-ņ-*, nebūs laikam iespējams, kamēr nebūs sistemātiska pārskata par augšzemnieku izlokšņu verba formām.

Saīsinājumi

- daudzsk. = daudzskaitlis, daudzskaitļa
inf. = infinitīvs
Lvg = J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951.
p. = persona
piem. — piemēram
sal. = salīdzini
tag. = tagadne, tagadnes
u. tml. = un tamlīdzīgi
viensk. = vienskaitlis, vienskaitļa
VLI = Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta materiāli

⁸ Šai vārdā *iû* aiz *j* tiek runāts arī bez divskaņa pirmā komponenta.

ФОРМЫ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ С СУФФИКСОМ *-n-* В НЕКОТОРЫХ ГОВОРАХ ЛАТГАЛЕ

Резюме

В некоторых говорах Латгале существуют формы настоящего времени, которые до сих пор мало известны и о происхождении которых нет ясности. Это формы, содержащие *-n-*. Впервые эти формы с суффиксом *-n-* отметил Я. М. Эндзелин в Науене. В наше время констатировано, что такие формы имеются и в говоре Извалта. Как в Извалте, так и в Науене формы с суффиксом *-n-* не встречаются от всех глаголов.

В говоре Нирза формы настоящего времени с суффиксом *-n-* наряду с формами с суффиксом *-l-* образуются от всех глаголов.

В статье охарактеризованы формы настоящего времени указанных говоров, но автор воздерживается от объяснения их исторического развития.